

ДРЕВНА РУС В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЯ

Албена Стаменова

Анотация: Рассмотрены работы болгарских историков и филологов, посвященные Древней Руси, вопросам ее истории и культуры, связанным с Болгарией, отношениям между древними русами и болгарями, а также посвященным болгарской истории, связанным с Русью. В Болгарии научный интерес, относящийся к Древней Руси, направлен на события, темы и проблемы, так или иначе связанные с болгарской историей. Исследования, посвященные специально Древней Руси, редки. В них в основном рассматриваются проблемы возникновения Руси и панорамное ознакомление с некоторыми аспектами ее культуры и церковной истории. Практически отсутствуют специальные исследования болгарских гуманитариев, в которых рассматриваются конкретные вопросы истории, религии и культуры Руси.

Ключевые слова: историография, Древняя Русь, Болгария, история, культура, религия.

Характерът на проблематиката, свързана с историята и културата на Древна Рус, България и връзките между тях в най-широк диапазон, поражда интердисциплинарен интерес, затова е естествено както историци, така и филолози да взимат отношение по тези въпроси. Тук е невъзможно да се изброят всички случаи на упоменаване на Рус и историческите и културни събития, свързани с нея, в различни хуманитарни изследвания, защото такива случаи са многобройни. Избрали сме да опишем тези работи, които са посветени специално на Рус, на културни и исторически въпроси, отнасящи се към Рус и свързани с българската история и култура, на отношенията между древните руси и българи, а също изследвания, посветени на българската история, в които се разисква или се взима становище по проблеми, свързани с Рус. Няма да се спираме на специфично езиковедските и литературоведските изследвания на езиковите и литературни отношения между двата народа през средновековието. Изследователите и трудовете им са многобройни, проблематиката е широка, а фокусът на техните търсения лежи извън обсега на настоящата работа. Затова и не си поставяме за цел, нито бихме могли да я изчерпаме в рамките на тази статия.

Като цяло в собствено историографските работи, а и изобщо в изследванията, в една или друга степен свързани с Рус, могат да се набележат няколко тематични кръга, неминуемо свързани помежду си: общуването между южните и източните славяни в културно-религиозната област, духовно-културното влияние върху Рус от страна на България, походите на княз Святослав срещу България, някои аспекти и датировка на приемането на християнството в Рус, произходът на Анна – християнската съпруга на княз Владимир (съответно на синовете му Борис и Глеб) и като цяло обсъждането на тези теми.

Хипотезата за покръстването на Рус не непосредствено от Византия, а от България или с българско посредничество, както и свързаните с тази идея сюжети и алтернативни мнения относно мястото и времето на покръстването на Рус, са представени по-скоро на периферията на изследователския интерес.

Тук трябва да отбележим тази особеност на българския историографски (и отчасти филологически) дискурс, че държавното образувание Рус много често се нарича Русия, което представлява недопустим анахронизъм. По наше мнение, това състояние се дължи основно на две причини. Първата от тях е историческа и се изразява в особеностите на разпространената съветска историографска концепция за историята на източното славянство. Втората е по-скоро езикова. В българския език производните прилагателни както от Рус, така и от Русия, са омофонични и омографични: Рус – руски, Русия – руски⁴⁰.

Ще отделим внимание като начало на изследванията, посветени специално на Древна Рус.

В българската историческа наука вниманието си върху проблематиката, свързана специално с Киевска Рус, съсредоточава **проф. Емил Михайлов**, специалист по ранна и средновековна история на Рус. Историята на това държавно образувание е представена в статията му *„Киевска Русия (882–1132)“* (Михайлов 1982) и в монографията *„Формирането на Киевска Русия в историческата литература. Основни насоки и представители“* (Михайлов 1999). В нея той представя в пълнота историографията в областта на изучаването на Киевска Рус и засвидетелства отличната библиографска осведоменост на изследователя и аналитичното му и критично отношение към изказваните научни гледни точки.

Друго изследване на същия автор, *„Киевска Русия като културен феномен“*, е насочено към културната специфика на Киевска Рус (Михайлов 1994). В него той изследва особеностите на духовния живот на източните славяни, като проследява корените му назад към индоевропейската общност. Особено внимание е отделено на християнството като

⁴⁰ По същия начин стоят нещата и в руския език: Русь – русский, Россия – русский (не става дума за възникналите и употребявани в последните години в обществено-политическия дискурс в Русия производни от понятието „Россия“ – „российский“ и „россиянин“). Това състояние естествено намира отражение в руската и в следващата я българска научна традиция. За разлика от тях в украинската филологическа и историографска терминология например понятията „руски“, „древноруски“ (укр. „руський“, „давньоруський“) еднозначно се свързват с понятията „Рус“, „Древна Рус“ (укр. „Русь“, „Давня Русь“) и отчетливо се диференцират от понятията, свързани с Русия (укр. „Росія“, „російський“).

културно явление и на положителните промени, които то донася в областта на бита и мирогледа им, а също при формирането на тяхната писменост и култура.

Книгата на **проф. Людмила Боева** *„Старата Киевска Русия: история, култура, литература“* е популярно описание на изброените в заглавието феномени, предназначено за запознаване със сложния културен комплекс Киевска Рус (Боева 1983).

В най-широк културен контекст на взаимодействието на средновековните славянски народи и държави с Византия и нейната култура поставя изследванията си известният български историк и полеограф, специалист по българска и византийска средновековна история **проф. Иван Дуйчев**. Той разглежда всестранното влияние на Византия върху развитието на различни аспекти от културата на славянските народи, в частност на южните и източните славяни, като изтъква приноса им в запазването и обогатяването на византийското културно наследство през вековете (Дуйчев 1998: 26–44). С оглед на възникналата върху основата на православието византийско-славянска общност, проявяваща се преди всичко в областта на литературата и изкуството, Дуйчев обръща внимание на средищата на византийско-славянското общуване. Като основни той набелязва: „столицата Цариград, вторият по значение град в империята – Солун, светогорските манастири, Йерусалим и намиращите се там обители, възникващите в някои области на Балканския полуостров през XIV в. исихастки общности и, накрая, българската столица Търново в периода XIII–XIV в. Във всички тези места заедно с писателите и художниците византийци са работили и културни дейци със славянски произход – от южните и източните славяни.“. В някои от тези средища ученият предполага и контакти между руси и българи (Дуйчев 1963: 107–129).

Възможност за по-релефно очертаване и документално обосноваване на предположенията за такова общуване дава сборник с документални свидетелства за контактите между Русия, Атон и Рилския манастир, публикуван неотдавна (Сборник 2016).

На духовните и културни връзки между Русия и България през X–XV в. е посветена работата на **проф. Иван Снегаров** *„Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)“* (Снегаров 1950), където духовното въздействие от страна на България е изразено в религиозно измерение. Той разглежда България и Рус в контекста на отношенията с Византия, книжовното влияние от страна на България, второто южнославянско влияние и най-ярките му дейци в Рус.

Обширно проучване от **проф. Емил Михайлов**, публикувано в две части – *„Българско-руските взаимоотношения от кр. на X до 30-те г. на XIII в. в руската и българската историография“* и *„Българско-руските културни взаимоотношения от кр. на X до 30-те г. на XIII в. в руската и българската историография“* (Михайлов 1966, 1967) – проследява различни аспекти от историографското осветляване от руски и български автори на българско-руските взаимоотношения от кр. на X в. до 30-те г. на XIII в. Изследваните области са обособени тематично: устното народно творчество, българското влияние в областта на книжовните връзки, апокрифната и еретическа книжнина, върху руското летописание, правните паметници, изкуството. Отбелязано е безспорното преобладаване на работи из областта на литературните връзки.

На руско-българската взаимност е посветена друга работа на този учен – *„Руси и българи през ранното средновековие до 964 г.“*. Тя разглежда обособяването и разселването на южните и източните славяни, етническата граница между тях и възможностите им за общуване до средата на X в. Авторът смята, че те са поддържали непосредствени и постоянни икономически и търговски връзки. В това изследване се разглеждат сведения за проникването на християнството в Рус през IX в., изказано е становище по въпроса за произхода на княгиня Олга и се оборва хипотезата, че тя би могло да е с българско потекло (Михайлов 1989).

По въпроса за старобългарското влияние върху руското летописание са писали известни български историци още в началото на XX в., напр. **проф. Петър Мутафчиев** (Мутафчиев 1912), **Васил Златарски** (Златарски 1932) и др. Днес тази тема намира продължение. Работата на **проф. Милияна Каймакамова** *„Старобългарската летописна традиция в „Повесть временных лет“* (Каймакамова 1980, вж. също Каймакамова 1982) е посветена на анализ на древноруския летопис, за да се установят насоките на влияние на старобългарската историко-летописна традиция върху началното руско летописание, да се разкрие характерът на старобългарските източници, използвани при съставянето на ПВЛ, да се разкрие и оцени значението на ПВЛ за възстановяването на българското летописно творчество от кр. IX – нач. XI в. Друга работа на изследователката е посветена на влиянието на среднобългарския превод на Манасиевата хроника върху Руския хронограф – един от забележителните паметници на историческата мисъл в Московска Рус, чиято първа редакция се отнася към 1512 г. (Каймакамова 2004). Изследването излиза извън хронологичните рамки на понятието „Древна (Киевска) Рус“ и дава представа за силата на българското културно

влияние върху формирането на бъдещите национални историографски традиции на източните славяни.

На събитията, свързани с нашествието на княз Святослав на Балканите, така или иначе се спират всички изследвания и изложения, отнасящи се до българската история от третата четвърт на X в.

В статията си *„Българи, византийци и руси по долното течение на Дунав през 968–971 г. (аспекти на културното взаимодействие)“* **Николай Русев** прави опит да разкрие сложните взаимодействия между тези три основни сили в периода, който става пролог към захода на Първото българско царство, през призмата на опозицията „свои-чужди“ (Русев 1996). Авторът стига до извода, че независимо от безспорната близост в много отношения между руси и българи, те остават едни за други чужди. Причина за това са военните действия и разликата в нивото на общественото им развитие, както и поради напредналия славянобългарския етнически синтез в България, който е довел до възникването на нов тип етнос, до известна степен противоположен на източнославянския. Византийците пък експлоатират християнското съзнание на българското население, което се оказва печеливш ход в противостоянието с русите.

На въпроса за българската политика по време на нашествието на Святослав е посветена статията на **Михаил Раев** *„Към въпроса за отношенията между България, Византия и Киевска Рус в началото на 970 г.“* (Раев 2001). В нея авторът поставя въпроса какво обуславя българската политика към това българите да се съгласят на съюз с русите и да увлекат и свои съюзници срещу Византия. Той намира отговор в променената позиция на Византия спрямо България след дворцовия преврат – тя възстановява старите си претенции върху Мизия, отказва да сключи съюз с българите, води преговори със Святослав. В тези условия българските владетели взимат решението да се съюзят с нашественика, тъй като държавната независимост на България е заплашена от Византия.

Проф. Пламен Павлов оценява руското нападение като непредизвикано нахлуване в държава, с която Рус не е в състояние на война. Подчертани са завоевателските планове, неприкритата враждебност и жестоката политика спрямо българската върхушка и население (Павлов 2014: 27–53).

В българската историческа и филологическа наука е прието за официална дата на покръстването на Рус да се смята 988–989 г., като се отчитат и данни за съществуване на ранно християнство по източнославянските земи. Изследователят на българското

средновековие **акад. Васил Гюзелев** в статията си *„Старобългарски свидетелства за покръстването на русите през 866 г.“* обръща внимание върху сведение, съдържащо се в среднобългарски ръкопис – Ватиканския препис от среднобългарския превод (1344–1345 г.) на Хрониката на Константин Манасий (XII в.), което отнася приемането на християнството от русите към 866 г. (Гюзелев 1990). Става дума за една миниатюра и два текста. Единият отнася покръстването на русите към времето на управлението на император Василий I Македонец (867–886), а другият пояснява миниатюрата, изобразяваща самото покръстване. Ученият изтъква, че спомен за покръстване на група руси по времето на Асколд и Дир през 866 г. е запазен в редица византийски документи, между които особено влиятелна е била Хрониката на Йоан Зонара, от която е почерпил сведения съставителят на българския превод на Манасиевата хроника. Във византийски ръкопис от XV в. пък е запазено сведение за покръстване на русите през 882 г. Тези два неуспешни опита за християнизация на населението в земите на източните славяни не са останали неотбелязани от византийските летописци.

Като цяло историческата наука в България се придържа към известните от историческите източници данни за покръстването на Рус.

Специалистът по църковна история **проф. Иван Снегаров** е автор на двутомната *„Кратка история на съвременните православни църкви“* (Снегаров 1946), където на историята на руската църква е посветен самостоятелен раздел. В него хронологично са разгледани всички етапи от развитието на християнската църква от покръстването на Рус до XX в. в Русия. На религиозните въпроси в литовските и полските земи през XV–XVII в. е отделена самостоятелна глава. Това е и единственото съчинение с църковно-историческа проблематика от български автор, посветено на Рус и Русия.

В българската историография придобива известна популярност хипотезата на руския учен М. Присьолков, която в общи линии се свежда до предположенията, че Рус приема християнството от България и че до 1039 г. църквата в Рус е била подчинена на българската патриаршия. В България тласък за популяризирането на тази идея става работата на **Всеволод Николаев** *„Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия“* (Николаев 1949). Ограничен брой нейни привърженици поддържат идеята до днес.

В изследването си *„Владимир покръстител и княгиня Ана“* старобългаристът **Пейо Димитров** прави преглед на информацията в различни източници относно приемането на християнството от Рус. Той критично анализира сведенията и изказва мнения относно браковете и децата на княз Владимир. По отношение на споменатата в летописа „болгарыня“, майката на Борис и Глеб, и християнската му съпруга Ана той смята,

че те са едно и също лице. Обяснението се състои в това, че тя е внучка на българския цар Петър, дъщеря на сина му Борис II. Като такава тя би могла едновременно да отговаря на условието да е „болгарыня“ и „сестра“ на Василий II (не родна, те и двамата са правнуци на Роман Лакапин и съответно са братовчеди), т.е. едновременно тя е българска и византийска принцеса. Ученият проследява сюжети, свързани с властови интереси и принципите на наследяване сред наследниците на княз Владимир, както и с политическите и религиозните интереси на Византия и стига до извода, че историческите извори последователно са били идеологически обработвани и редактирани в посока към разделянето на актовете на кръщението на Владимир и на брака му с християнката. Това се е извършвало с цел да се делегитимизират наследниците на тази „болгарыня“, които са убити с цел домогване до властта, а сведения за деца от брака с християнката гъркиня Ана няма. Така започнатото от княз Святополк изтриване на паметта за Ана и нейния произход е завършено от княз Ярослав. По този начин се тушира и информацията за приноса на Ана, а оттам и участието на България, в християнизирането на Киевска Рус. Това участие се изразява в предоставянето от Византия на българските богослужебни книги (трофеи на Константинопол от покорения Преслав), с участие на придворния, както и на нисш български църковен клир в просвещаването на новопокръстения народ (Димитров 1991).

Един от последователите на алтернативни възгледи относно приемането на християнството в Рус е **Асен Чилингиров**, който ги развива в изследването си *„България, Византия, Русия. Изследвания на средновековната култура“* (Чилингиров 2002). Потвърждение за своето мнение авторът открива в историческите извори за юридическия статут на руската църква до 1039 г., преглед на който той прави в първия раздел на своето изследване (Чилингиров 2002: 1–20). В светлината на споменатата по-горе хипотеза авторът вижда повторното освещаване на Десятинната църква в Киев и последвалата манипулация на руските летописи (позовавайки се на А. А. Шахматов) под гръцки натиск, довела до изличаване на повечето сведения за участието на България в християнизирането на Рус. Тази манипулация според него не засяга само твърде ограничен брой руски писмени източници, между които и Йоакимовият летопис, на който той се позовава като на надежден източник⁴¹ (Чилингиров 2002: 129–158).

В друга своя работа същият автор (Чилингиров 2005: 58–64) се позовава на работата на княз Михаил Оболенски от 1870 г. *„Исследования и заметки по русским и славянским древностям“*, посветена на един т.нар. Архивен сборник от XV в. След редица

⁴¹ В съвременната източнославянска историография Йоакимовият летопис се признава за изкуствен текст, създаден през XVII или XVIII в. (Шамбинаго 1947; Азбелев 1960; Толочко 2012).

логически ходове и комбиниране на информация авторът отъждествява дееца на Преславската книжовна школа презвитер Григорий с Григорий, споменат от Константин Багрянородни като член на свитата на княгиня Олга при посещението ѝ в Цариград. Чилингиров смята, че „По време на дългия си живот, по-голяма част от който Григорий прекарва в Киевска Русия, именно той трябва да е положил основите на книжовността в Русия...“, като същевременно е и автор на протографа на Архивния сборник.

В работата си *„Неделникът на българските патриарси и архиепископи“* **Анчо Калоянов** намира основание за преразглеждане на традиционните гледни точки на учените към християнизацията на Рус във фалшифицирането и изкривяването на историческите свидетелства, както и в равнодушието на учените към тези безчинства (Калоянов 2013). Авторът отстоява тезите си в полемика със стари и съвременни руски, съветски и украински историци.

Проф. Пламен Павлов гласува доверие на Йоакимовия летопис и допуска възможно участието на българско духовенство в руското покръстване. Той допуска също, че са били възможни съвместни действия от страна на Византия и България към Киевска Рус по отношение на него. Авторът изтъква като неоспорими факти, че в Рус се налага кирилицата и старобългарският език, и че първият духовен водач на русите е българин (митрополит Михаил). Възможно е византийските хронисти да премълчават българското участие в покръстването на Рус поради сблъсък на сфери на влияние на двете църкви (Павлов 2014: 120–124).

От филологическа гледна точка като правило основното внимание е съсредоточено върху заемането на кирилската азбука и книжовния език (езикът на богослужението) от България, пренасянето в Рус (и как би могло да стане това) на преславската царска библиотека, копирането в Рус на старобългарските богослужебни и чети религиозни книги и на старобългарски преводи на гръцки текстове със съответното съдържание (включително апокрифи), влиянието на старобългарската книжовност върху формирането на оригинални древноруски произведения, възникването на редакции на старобългарския език и формирането на църковнославянския език, влиянието на старобългарския и среднобългарския език върху формирането на книжовните езици на Рус, Русия и Украйна, второто южнославянско влияние в езиков, литературен и културен план и пр. Ще отбележим някои ярки изследвания, създадени от филолози, които са посветени на Киевска Рус и българско-източнославянската взаимност.

Класическа за българската русистика е книгата на **проф. Румяна Павлова** „Българско-руски и руско-български езикови връзки“ (на руски език), в която са разгледани хронологично (първо българско-руските, а после и руско-българските) взаимните езикови и културни влияния (Павлова 1979). Първите пет раздела от изследването на посветени на средновековния период. Проследени са двете мощни вълни на влияние от страна на България: първата, когато българската книжнина прониква заедно с християнството в Древна Рус и става ядро за формирането на древноруската писмена култура, и втората – през XIV–XV в., т.нар. „второ южнославянско влияние“, когато отново български произведения и културни дейци допринасят за културното издигане на източните славяни. Очертани са езиковите измерения на културното взаимодействие, като е характеризирани българските и източнославянските специфики и езикови реализации в книжовните паметници, заемането на думи и словообразователни модели и пр.

На старобългарското влияние върху писмената култура на Рус е посветено изследването на **ст. н. с. Нина Гагова** „Царската библиотека в Преслав и нейната съдба“ (Гагова 2005, вж. също Гагова 2010). Авторката взема отношение по различни проблеми и хипотези в областта на покръстването на Рус и евентуалното българско участие в този акт. Също така тя обсъжда хипотези за пътищата на проникване едновременно на голямо количество български книги в Киев и изказва твърдението, че това е именно преславската царска библиотека, която ляга в основата на древноруската писмена култура. Очертани са особености на управлението и политическия живот в Рус от гледна точка на необходимостта от книги и възможността за тяхното производство. Полемизира се с мненията, че: 1) всички старобългарски книги, пренесени в Киевска Рус, са загинали; 2) всички ръкописи със старобългарски език и правопис, запазени на територията на бившия Съветски съюз и датирани от XI–XIII в., са руски копия на старобългарски оригинали. Обосновано е допускането, че някои ръкописи, макар да са датирани като по-късни източнославянски копия, представляват запазени оригинални български ръкописи от X в.

Изследването на **доц. Илияна Чекова** „Първите староруски князе-светци (образи, символика, типология)“ е посветено на образите на княгиня Ольга, княз Владимир и князете Борис и Глеб. Те са разгледани в символичен и семиотичен аспект и типологично в контекста на *Slavia Orthodoxa*. В изложението е отделено място за българско-руската духовна и религиозна взаимност, изяснява се същността и типологията на определени старобългарски модели, повлияли върху изграждането на образите и текстовете за тези светци (Чекова 2013).

Запознаването с българските трудове може да ни убеди, че интересът към проблематиката, отнасяща се до средновековна Рус, е насочен основно към събития, теми и проблеми, свързани с българската история. Изследванията, посветени специално на Рус, са рядкост, като в тях най-добре разработените аспекти са историографията на възникването ѝ и панорамното запознаване с някои аспекти от културата ѝ и църковната история. Като цяло във всички работи преобладава позоваването на трудове на дореволюционни, съветски и съвременни руски учени, а български разработки, посветени на конкретни въпроси от историята, религията и културата на Рус, на практика отсъстват. Понякога за потвърждаване на научните догадки се привличат съмнителни текстове (като например Йоакимовият летопис).

Видно е, че изброените по-горе въпроси изискват днес от учените-хуманитари в България сериозно внимание и специални изследвания.

Библиография:

Азбелев 1960: Азбелев С.Н. Новгородские летописи XVII в. Новгород, 1960.

Боева 1983: Боева Л. Старата Киевска Русия: история, култура, литература. С., 1983.

Гагова 2005: Гагова Н. Царската библиотека в Преслав и нейната съдба – В: Н^овост^и оученикъ надъ оучителемъ своимъ. Сборник в чест на проф. д-н Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. С., 2005, 145–185.

Гагова 2010: Гагова Н. Владетели и книги. С., 2010.

Гюзелев 1990: Гюзелев В. Старобългарски свидетелства за покръстването на русите през 866 г. – В: ГСУ, ИЦСВП „Иван Дуйчев“, Т. 1, 1987. С., 1990, 59–65.

Димитров 1991: Димитров П. Владимир Покръстител и княгиня Анна. – В: ГСУ, ИЦСВП „Иван Дуйчев“, Т. 83 (3), 1989. С., 1991, 49–85.

Дуйчев 1963: Дуйчев И. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – В: ТОДРЛ, т. XIX, М. – Л., 1963, 107–129.

Дуйчев 1998: Дуйчев И. Византия и славянският свят – В: Избрани произведения. Т. 1. Византия и славянският свят. С., 1998, 26–44.

Златарски 1932: Златарски В. Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. – В: Труды V-ого съезда русских академических организаций за границей в Софии 14–21 сентября. Ч. 1, С., 1932, 337–352.

Каймакамова 1980: Каймакамова М. Старобългарската летописна традиция в „Повесть временных лет“. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 212–224.

Каймакамова 1982: Каймакамова М. Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX в. до началото на XI в. – В: ГСУ, ИФ, Т. 72, 1982, 33–92.

Каймакамова 2004: Каймакамова М. Българският превод на Манасиевата хроника и Руският хронограф – В: Доайенът. Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината на проф. Николай Михайлович Дилевски. С., 2004, 426–448.

Калоянов 2013: Калоянов А. Славянската православна цивилизация. Т. 3. Неделикът на българските патриарси и архиепископи. Велико Търново, 2013.

Михайлов 1966: Михайлов Е. Българско-руските взаимоотношения от кр. на X до 30-те г. на XIII в. в руската и българската историография. – В: ГСУ, ФИФ, Т. 59, 1966 [за 1965], № 3, 159–186.

Михайлов 1967: Михайлов Е. Българско-руските културни взаимоотношения от кр. на X до 30-те г. на XIII в. в руската и българската историография. – В: ГСУ, ФИФ, Т. 60, 1967 [за 1966], № 3, 193–258.

Михайлов 1982: Михайлов Е. Киевска Русия (882–1132). – В: Исторически преглед, 1982, № 5, 45–72.

Михайлов 1989: Михайлов Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. С., 1989 г.

Михайлов 1994: Михайлов Е. Киевска Русия като културен феномен. – В: ГСУ, ИФ, Т. 87, 1994, 65–

Михайлов 1999: Михайлов Е. Формирането на Киевска Русия в историческата литература. Основни насоки и представители. С., 1999.

Мутафчиев 1912: Мутафчиев П. Към въпроса за българските извори в руските летописни известия. – В: СпБАН, 1912, кн. 3, 135–148.

Николаев 1949: Николаев Вс. Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия. С., 1949.

Павлов 2014: Павлов Пл. Векът на цар Самуил. С., 2014.

Павлова 1979: Павлова Р. Българско-руски и руско-български езикови връзки. С., 1979.

Раев 2001: Раев М. Към въпроса за отношенията между България, Византия и Киевска Русв началото на 970 г. – В: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Трудове на катедрите по история и богословие. Т. 4, 2001, 62–65.

Русев 1996: Русев Н. Българи, византийци и руси по долното течение на Дунав през 968–971 г. (аспекти на културното взаимодействие) – В: Българите в северното причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5, Велико Търново, 1996, 175–187.

Сборник 2016: Николов А., Георгиева Т., Бенчева Й. Русия, Атон и Рилският манастир (XI – началото на XX в.). Сборник документи. С., 2016

Снегаров 1946: Снегаров И. Кратка история на съвременните православни църкви. 1. С., 1944, 2. С., 1946.

Снегаров 1950: Снегаров И. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С, 1950.

Толочко 2005: Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. М.; Киев, 2005.

Чекова 2013: Чекова И. Първите староруски князе светци (образи, символика, типология). С., 2013.

Чилингиров 2002: Чилингиров А. България, Византия, Русия. Изследвания на средновековната култура. Т. 1, Берлин, 2002.

Чилингиров 2005: Чилингиров А. Кой положи основите на писмеността в Русия? – В: Богословска мисъл, 2005, кн. 3–4, 58–64.

Шамбинаго 1947: Шамбинаго С.К. Иоакимовская летопись – В: Исторические записки. [Б.м.,] 1947. Вып. 21. С. 254–270.

Информация за автора:

Албена Стаменова –доцент, д-р, Катедра по славянско езикознание

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

E-mail:albena_stamenova@abv.bg